

Валентина Петриченко

Живі квіти людської
пам'яті

Зміст

На шляху до мистецтва	3
Дорогами транспортних будівельників	6
Перший екзамен на тему війни	8
Кінострічка «Солдатські вдови» - в ООН і визнання.....	13
Крок у безсмертя	17
Екзамен на зрілість	18
Проти наруги над рідною землею	19
Про душу та песенність України	24
Фільм художній чи документальний?	28
Над кем сміємося?	28
Дещо з особистих рис «Прометей» кінодокументалістики	31

Редактор: Наталка Бутраєва /Артеменко/

Надруковано за сприяння Українського фонду правоохоронних органів «Правозахист»

Валентина Петроченкова,
e-mail: valentina-petrochenkova@rambler.ru

Творча майстерня «Осяяння».
Київ – Мюнхен 2012 рік.

НА ШЛЯХУ ДО МИСТЕЦТВА

Я – людина минулого століття, тих часів, коли десь на стовпі в центрі села було лише одне радіо у вигляді тарілки... Тому сучасною технікою потроху намагаюсь оволодіти із сторонньою допомогою, що дається досить нелегко. Нещодавно змогла таким чином подивитися, що написано в інтернеті про режисера Укркінохроніки Володимира Микитовича Артеменка. Було тоді написано не так вже й багато. В додатку до його біографії я прочитала схвильовані слова його доньки Наталки та її звернення з проханням до тих, хто знав її батька, написати дещо і доповнити його життєпис. Я поглянула на дату. Це був березень 2009 року, невдовзі після того, як він покинув цей світ і перейшов у вічність, світлу пам'ять людську. Я подумала в ті хвилини, що написати про Володимира Микитовича – це мій святий обов'язок.

Прийшла я працювати на Укркінохроніку у 1976 році, закінчуючи Київський університет ім.Т.Шевченка, факультет журналістики. Дирекція студії запропонувала В. Артеменку взяти мене асистентом режисера в свою кіногрупу. І відтоді я працювала з цією, всебічно обдарованою людиною протягом двадцяти років. Це були найщасливіші роки в моєму житті. Щоденно я йшла на роботу, як на свято. Зовсім не тому, що все давалося легко. А тому, що ставлення його до людей було надзвичайно чутливим, з особистим підходом до кожної людини зокрема, як до особистості, до кожного: чи то до оператора, асистента, водія чи освітлювача... Коли він починав новий фільм, кожен з нас прагнув потрапити в його кіногрупу. Він завжди намагався зберегти склад своєї групи, дорожив людьми, і з розумінням ставився до кожного. Багата палітра талановитості Володимира Артеменка іскрилася позитивізмом, доброзичливістю, жартами. Адже він був не тільки чудовим актором, яскравим талантом в кінематографі, а й малював пейзажі, влучні, з тонким гумором, - шаржі, грав більше, як на десяти різних інструментах, був прекрасним викладачем режисури... Співробітники любили його, як людину доброї душі і веселої вдачі. На Укркінохроніці всі зверталися до нього по імені. І лише в нашому невеличкому складі кіногрупи, яка двадцять років працювала пліч-о-пліч, не існувало фамільярності, ми називали один одного на ім'я і по-батькові. В крайньому випадку, звертаючись до нього, я

говорила «Микитович». Якось одного разу я почула, як він, розповідаючи про мене, сказав: «Дружба моя з Валентиною Павлівною – свята». Такі стосунки панували в нашому співробітництві протягом всіх тих років. І хоча моя праця на Укркінохроніці закінчилася раніше, але й потім, час від часу, при нагоді, я підтримувала зв'язки з Микитовичем та його родиною.

Так сталося в житті, що у 2002 році я виїхала на постійне місце проживання до Німеччини. Але, коли приїздила до Києва, то хлібосольна родина Артеменків завжди запрошувала мене у гості. І як же нам всім було добре, це може зрозуміти лише той, хто був за одним столом з цими людьми, слухав прекрасні оповідки Володимира Микитовича, його жарти, дихав тою атмосферою позитивізму і задушевності.

Майже перед самим переходом Микитовича в інший світ, я з Німеччини телефонувала йому, відповідаючи по телефону на його лист..Він розповідав мені про свої здобутки і що ще не завадило б зробити... І раптом така страшна несподіванка...

І тепер, коли я прочитала звернення Наталки Бутраєвой/ Артеменко/ в інтернеті, я згадала, як Володимир Микитович неодноразово говорив мені: «Валентино Павлівно, ми ж стільки об'їздили, і зустрічалися весь час з такими цікавими людьми, - напишіть про це книгу, адже Ви можете...». А у мене, - то переїзди, то зі здоров'ям нелади... Все відклала... І зараз бачу, що хоч щось, то я мушу написати саме про цю незвичайну людину - Володимира Микитовича Артеменка. Але перш, як це зробити, я ще раз передивилася все написане про нього в інтернеті. Натрапила на чудову статтю Олени Завгородньої « Сын солдатки?» в газеті «Зеркало недели». Передивилася, в збережених мною публікаціях, свої нариси, статті, замальовки, ціле літописання про В. Артеменка тих часів, коли працювала його асистентом, іноді по сумісництву директором групи чи за його творчим настроюванням писала слова пісень, які звучать у кількох його фільмах. Заглиблюючись у читання, була приємно вражена і вдячна Черкаській обласній організації, Національній спілці краєзнавців України, і особисто Миколі Щербині і Тамарі Бережній, які створили режиссеру Володимиру Артеменку гідний нерукотворний пам'ятник, де вони влучно і справедливо називають його «Прометеем українською кінодокументалістики».

Подумалося : «Що ще можна додати до такого прекрасного, всебічного життєпису?». І раптом прийшло на думку таке : а що коли якийсь видатній людині стоїть пам'ятник, скажімо, з граніту, проте до нього ще і ще ... весь час несуть квіти, промовляють слова пам'яті, слова вдячності. Отже і я вирішила дещо дописати про Володимира Микитовича Артеменка, можливо, з того, що не могли бачити інші. Нехай це буде фрагментарно і, не зовсім так, як би хотілось, але сподіваюся, то будуть добрі додатки до живих квітів людської пам'яті.

Якось я запитала Володимира Микитовича про те, що саме спонукало його, сільського хлопця, торувати нелегкий шлях до мистецтва. І він розповів: « Із хати нашої сусідки в селі Мельники, тітки Женьки, матері мого ровесника Василя, проліг мій шлях до мистецтва. Навчався я у п'ятому класі, коли вирішили ми з хлопцями поставити спектакль за п'єсою Степана Васильченка „На перші гулі». Проте війна лишила в серцях всіх, і малих і старих, незагоєвані рани, тому я вирішив «дописати» п'єсу Васильченка, де Олена з Тимошем поженилися. А потім Теміш йде воювати з фашистами і гине в бою, а Олена клянеться помститися ворогам...Та не було приміщення, де ставити спектакль. Село гітлерівці спалили. Від школи лише стіни лишилися... Уціліли всього п'ять хат. Одна з них – хата тітки Женьки. Ми написали саморобні афіші і по селу розклеїли. Всі бажаючи дивитися наш спектакль не могли поміститися разом в хаті тітки Женьки. Отже довелося нам його повторювати кілька разів...»

Згодом стало очевидним, що мав В. Артеменко природжений талант і нахил до мистецтва, успадкований від батька. Долаючи всілякі життєві негаразди, пройшов той талант складну відшліфовку часом та всіма труднощами, пережитими на шляху до реалізації, щоб стати діамантом, який не може нікого лишити байдужим. В цьому плані пощастило нам, тим, хто майже весь час працював у постійному складі кіногрупи Володимира Артеменка, яку він підібрав для себе ще з семидесятих років. В цю кіногрупу входили: оператор Олександр Вертелецький (найчастіше з асистентом Сергієм Конопелькіним), композитор Ігор Поляруш і я – Валентина Петроченкова. Пройшов В..Артеменко зі своєю кіногрупою не тільки дорогами творення, а згодом і руйнівними, а також найвитонченішими дорогами людських сердець.

Були ми тоді ще молодими, і жадоба до пізнання, до творення, до вміння роздивитися в людах паростки добра і душевної краси єднали нас. А Володимир Микитович умів бачити всі ті тонкощі і щедро засівати ними навколишній світ через своє оригінальне художнє бачення і зробити так, щоб і члени групи стали його співтворцями.

Всі свої документальні фільми він проводив через музичне оформлення. Міг би запрошувати відомих композиторів та поетів. Але він, як людина талановита, ніколи не кланявся перед відомими. Він вірив у те, що ті, кого він обрав співтворцями, по його настрюванню, зможуть краще відчутти пульс майбутнього кінотвору і написати пісню не гірше відомих митців. Так, дякуючи йому, ми з композитором Ігорем Полярушем написали до документальних фільмів пісні «Червона земля», «Ой, росла берізонька», «Люби и помни».

ДОРОГАМИ ТРАНСПОРТНИХ БУДІВЕЛЬНИКІВ

Ми, повоєнні діти. Пережили складні часи. Наші батьки відбудували розорену країну, не тільки свій край, а й весь величезний Радянський Союз. Наші ровесники працювали на великих будівництвах по всьому Союзу. І перш, ніж скотитися до руйнувань, молоде покоління жило ідеями творення, ідеями всеохоплюючого ентузіазму. І кінодокументалісти мали щасливу можливість відчувати пульс цього ентузіазму, бажання жити і творити. Такою нагодою стала для нас повнометражна документальна кінострічка «Дорогами пятилеток». Це замовлення Всесоюзного міністерства транспортних будівельників Укркінохроніка довірила саме режисеру В. Артеменку. І не помилилась. Керівництво студії було впевнене в його витримці під час будь-яких складнощів і труднощів, в його надійності. У 1980 році цей фільм був нагороджений срібною медаллю Всесоюзної виставки народного господарства за правдиве і яскраве відображення праці будівельників залізниць та автомобільних доріг. Другою серією цієї кінострічки став фільм «Пятилетки транспортных строителей». Прозаїчні назви, дані кіносценаристами, не дали загубитись яскравим барвам героїчної історії транспортних будівельників. Режисер В. Артеменко, як завжди, жив життям героїв своїх фільмів, і це відчувається у кожному кінокадрі. Не тільки під час зйомок у науково-дослід-

них інститутах Москви, Ленінграду, у Вентспілсі, на відкритті руху по Ризькому вантовому мосту, а й у десятках кілометрів БАМу, на зйомках паромної переправи на Сахаліні, Ваніно-Холмськ, на будівництві найбільшого в країні Рокського автодорожного тунелю, який мав з'єднати Південну та Північну Осетію; в Тюмені, Сургуті, у Нижньовартовську, на озері Самотлор, в Уренгої, де до місця зьомок ми добиралися 26 кілометрів на дрезині, відбиваючись від комариних хмар, до бригади Віктора Молозіна, залюбленої в цей суворий край, хоча жили там будівельники разом з сім'ями у вагончиках... Ці , надзвичайно духовно красиві, дужі, ділові люди, надихали нас оптимізмом, силою волі і витривалістю у будь-яких складних життєвих ситуаціях. Наледве встигли ми тоді відзняти роботу бригади... Поспішали вчасно повернутися в Ноябрьск до прибуття вертольоту. Бо в цих краях, як у пісні: «Тільки вертолётom можно долететь...» . Ще й досі звучать у моєму серці слова пісні з цього фільму (не пам'ятаю, хто написав): «Мы одной идеей одержимы, мы дорогой связаны одной...».

Ритм роботи в цих двох фільмах був дуже напруженим. Було й таке, що майже за три місяці лише один раз прилетіли ми до Києва на кілька годин, щоб нашвидку побачитись з рідними і взяти чисту білизну. Родина Артеменків, як завжди, зігріла душевним теплом і нагодувала всю кіногрупу. Нас було тоді восьмеро. Дружина режисера Марія Микитівна приготувала на всіх смачний обід. Як зараз пам'ятаю, розставила для всіх стільці, але ми стояли довкола столу, бо не мали тих зайвих хвилин, щоб сісти і, не поспішаючи, пообідати. Весь час поглядали на годинник, щоб літак не улетів без нас. Робота була настільки напруженою на трасах п'ятирічок, що я навіть якось заснула під час перельоту у грузовому вертольоті, не зважаючи на страшений гуркіт.

Згадується, коли ми були в Києві і мали вилітати на зйомки, прийшла телеграма на ім'я В. Артеменка, щоб кіногрупа не вилітала, бо на Сахаліні та в Хабаровському краї ураган. Відповідь Володимира Микитовича була короткою: «Завтра вилітаємо». Сказано, - зроблено. Ніхто з нас нічого не боявся. Коли прилетіли, того ж дня, вночі в Южно-Сахалінську знову була страшна злива і ураган виривав з корінням дерева... Коли ми наступного дня їхали на зйомки у Холмськ, то страхітливим картинам стихії не було меж: вирвані дерева, занесені хто- зна куди; мости зірвані, наче від бомб...

А у нашого режисера, крім кінозйомок були ще й особисті хвилювання. Після зйомок він ледве добирався до телефонної станції і по кілька годин чекав, сподіваючись на зв'язок з дружиною. Маша була вагітна. Родина чекала народження сина. Але на зйомці Микитович тримався, як завжди, підбадьорював групу, згадував які-небудь цікаві бувальщини, надавав бадьорості і робочого настрою.

Володимир Артеменко був людиною слова і діла. З перших днів нашої сумісної праці ми домовились (за моїм проханням), що я завжди скрізь їздитиму з кіногрупою. Він мені пообіцяв, що так буде, і ніколи не порушив свого слова. Одного разу ми мали вилітати в ті суворі краї на наші траси. Викликав нас директор студії і сказав: «Завтра Ваша група, Володимир Микитович, має вилетіти на зйомки. Петроченкова з Вами не полетить. В Іркутську нельота погода, заметіль. Рейси затримують на п'ять днів, а то і більше». Проте відповідь В. Артеменка була однозначною:

« Ми без неї не полетимо». Наступного дня ми вилетіли всі разом.

ПЕРШИЙ ЕКЗАМЕН НА ТЕМУ ВІЙНИ

Всі, хто знав режисера В. Артеменка, дивувалися його роботящій вдачі. За досить короткий час, поміж тими двома фільмами про будівельників транспортних доріг, він встиг зняти у 1980 році три невеличкі кінострічки: «Нескорений «Спартак», про підпільну комсомольську організацію, яка діяла на Кіровоградщині; зняв своєрідну кінобаладу «Зійшов солдат на п'єдестал», про почесного громадянина міста Львова Григорія Юхимовича Мосейчука, чия постать застигла в граніті Львівського мемориалу Слави, а партквиток, пробитий кулею в боях за визволення Києва, зберігається в одному з музеїв, а також зняв ігрову кінострічку «Пияцтву – ганьба».

Коли ми приїхали у Красногірку з кіногрупою «Нескорений «Спартак» на місце зйомок, де фашисти по-звірячому катували керівників підпільної організації «Спартак», а потім кидали їх в могилу живими, вражало те, що вся земля на тому місці – червона. Володимир Микитович сказав тоді мені: « Я впевнений, Валентино Павлівно, що Ви напишете слова пісні до нашого майбутнього фільму. І

Повоєнні роки 1946-47 роки

м. Черкаси. Вересень 1967р.

Травень 1978р. на зйомках фільму «Іван Котляревський». З кінокамерою «Кон-Вас» оператор Федір Забігайло, з мегафоном режисер В.Артеменко, напівоголений – нар.арт. України Юрій Попов.

Під час зйомок фільму «Раїса Кириченко». Сорочинський ярмарок, 1992р.

Дід Мороз Артеменко з снігуркою-дочкою Наталкою, 2000р.

ми, з, молодим ще тоді, композитором Ігорем Полярушем, вперше написали пісню до фільму. Наша пісня «Червона земля» звучить у кінострічці «Нескорений «Спартак». А режисер В. Артеменко дебютував у цьому фільмі, як автор сценарію. Не просто знімати фільм про підпільників... Володимир Микитович немало попрацював, обдумуючи кожну деталь, якою можна було оживити минулі події. Звернулися до місцевого радіо. Воно оголошувало про створення Укркінохронікою цього фільму, і люди несли до Красногірського музею фотографії загиблих героїв та їхні речі. Направив мене Микитович у Москву, до Юрія Борисовича Левітана, щоб всесвітньо-відомий диктор оголосив для нашого фільму імена героїв – спартаківців. Ми навіть приготували офіційний лист, де обіцяли заплатити. Ю.Левітан наше прохання виконав, а від оплати відмовився.

Довго працював Володимир Артеменко з оператором Олександром Вертелецьким над епізодом, який вводить глядача в той страшний день, коли було вбито і спалено вісьмох керівників-спартаківців. Тривожно йде стежиною кінокамера, ліхтарі нишпорять у сараї. Вдарила музика – і весь екран ніби залився кров'ю, затремтіла струна гітари... Пауза, смертельна тиша... Й після неї на екрані з'являються одна за одною вісім фотографій спартаківців і звучить пісня:

Червона земля – то від нашої крові.
У вічність пливе непрожите життя.
Напоїмо пам'яттю роси ранкові,
Легендою ввійдем в її майбуття...

Вогняні і криваві смуги переходять у яблуневе цвітіння, кризь яке тремтливо пробивається сонячний промінь... Збираються на мітинг односельці з приводу відкриття пам'ятного каменя, на якому викарбувані імена закатованих підпільників. Вітає з космосу своїх земляків Леонід Попов та його побратим Валерій Рюмін. Проводжають в армію колгоспники свого односельця Миколу Колісника, який приймає естафету від старшого покоління і присягає бути гідним земляків – героїв, які житимуть в пам'яті та ділах прийдешніх поколінь.

В день прем'єри зустріч в Красногірці була сьомою. Коли ми пізнім вечором під'їздили до села, то ні в одній місцевій хаті та в ха-

тах навколишніх сіл не світилося. «Що сталося? Невже всі сплять?» - думали ми. Як виявилось, всі зібралися в клубі, чекали зустрічі з кіногрупою.

Хоча Володимир Микитович прекрасно володів вмінням всіх задіяти своїм кіностворінням, все ж цього вечора помітно хвилювався.

«Любі наші, рідні, милі красногірці, - звернувся до цих незвичайних глядачів режисер Володимир Артеменко. – Я не знаю, якими словами висловити наше хвилювання. Ми на такій зустрічі вперше в житті. Цю стрічку створили ми з вами разом. Серед вас не було жодного байдужого...»

Ця прем'єра була великою відповідальністю митця перед людьми, перед історією країни. Це був перший нелегкий екзамен режисера Володимира Артеменка на тему його майбутніх фільмів про Велику Вітчизняну війну, на тему того незагоєного болю, який жив в його серці з дитинства. Красногірці витирали сльози. Дякували, дарували квіти, прощалися з кіногрупою, як з найріднішими людьми.

Саме тоді, відчуваючи відповідальність кіностворіння, я написала вірш :

НА КІНОЕКРАНИ

Тиша смертельна у залі,
Немов джерело глибоке,
У злив думок на екрані
Б'ється серце епохи.

Неспокій, відчай, тривога,
Кохання, радість чи щастя,
Душевна сила й знемога,
Космічні зоряні траси,

Доріг бойових звитяги,
І незагоєні рани,
Пам'ять людська і зневага,-
Підвладні кіноекрану.

Якщо ти хоч чимось причетний
До святості кіностворіння,
Мовчки пройдеш повз безчестя,-
Тобі не простить покоління.

Не розмінюй себе на дрібниці,
У всесвіту ти на варті.
Великий лиш спалах зірниць
Життя твого й розуму вартий.

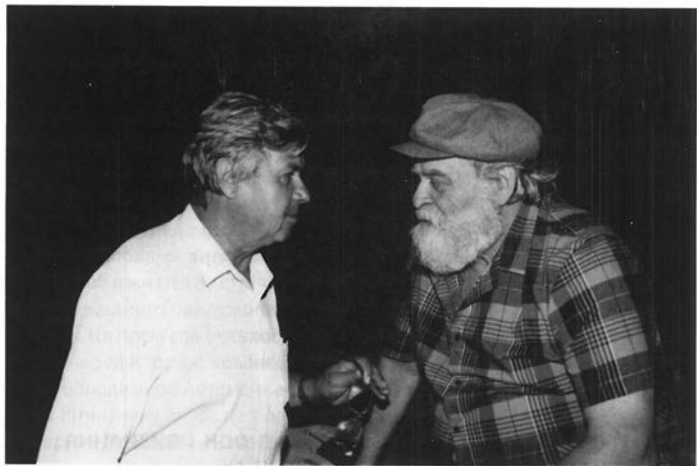
Тиша смертельна у залі.
Немов джерело глибоке,
У злив думок на екрані
Б'ється серце епохи.

КІНОСТРІЧКА “СОЛДАТСЬКІ ВДОВИ” - В ООН І ВИЗНАННЯ...

Протягом п'ятнадцяти років обивав В.Артеменко пороги керівництва Укркінохроніки, щоб зняти кінострічку «Солдатські вдови». Якимось вже так повелося, що всі закривали очі на цю проблему. Не бажали задумуватися над тим, що саме ці згорьовані жінки своєю тяжкою працею, потерпаючи від голоду та знущань окупації, годували та вдягали бійців фронту. Лишившись вдовами, без чоловіків, виростили дітей гідними людьми і відбудували зруйноване господарство.

Після прем'єри фільму «Солдатські вдови» в рідному селі режисера Мельники, що на Черкщині, вдови разом з фільмом надіслали листа в ООН, в якому закликали людей доброї волі берегти мир на планеті. Цей фільм демонструвався на 38-сесії Генеральної Асамблеї ООН. А також завоював Головний приз кінофестивалю «Молодість-83» та головний приз 17-го Всесоюзного кінофестивалю 1984 року.

Нарешті проблема солдатських вдів перестала бути замовчуваною. Вдовам дали грошову надбавку до пенсії, почали забезпечувати на зиму топливом. А вдови рідного села В. Артеменка стали називати його «батьком», хоча він їм за віком в сини годився. Адже ніхто раніше не виявляв про них такої турботи...І це чи не найвища вигода для режисера?!

З актором Валентином Черняком.

*Нагородження званням «Заслужений діяч мистецтв України».
З сином та дочкою. 25 квітня 2000р.*

Мельники. Липень 2002р.

*Дни РСФСР в Украине. Встреча с лауреатом Ленинской премии, засл. арт. РСФСР
Иннокентием Смоктуновским. Черкасский драмтеатр. Октябрь 1967 год.*

Стає моторошно, коли в селі Мельники зупиняєшся біля пам'ятника загиблим односельцям. Скільки ж отих прізвищ – Артеменко... Дев'ятеро тіток Володимира Микитовича лишилися вдовами. Діалоги у фільмі скупі, ніби осколки від снарядів, що смертельно ранять серця: «На мені зроду ніхто нічого червоного ані квітчастого не бачив, тому що така моя доля...» - розповідає тітка Поліна...

Щирість, безпосередність, душевність, пісенність притамана цим людям, пронизує фільм. Не можна позбутися душевного щему, який викликає той кадр фільму, коли у склі портрета молодого Володіного батька відзеркалюється постаріле обличчя його коханої дружини Улити Пилипівни, матері В. Артеменка, яка вдягає хустину перед портретом свого хазяїна. Настінний годинник суворо відлічує час...

- Де ти бродиш, моя доле,

Не докликнусь я тебе.... – зринає над селом пісня вдовиного хору. Яблуневий цвіт заповонив село. І раптом в кінці кінострічки завмирають і гомін і музика. В мертвій тиші перед нами проходять, зорані зморшками, обличчя солдатських вдів. Кінокамера на мить ніби завмирає. Потім даленіє, відходить, а в кадрі стає все більше і більше вдів. Здається, що кінця-краю немає людському горю. Хочеться вийти з цього жахливого заціпеніння, розірвати страшну хвилину мовчання, щоб вона ніколи-ніколи не зависала над людською долею.

Потім був знятий фільм «Сільський оркестр». Коли відомий скульптор Анатолій Хоречко подивився фільми «Солдатські вдови» та «Сільський оркестр», він відклав усі свої справи, залишив місто і протягом трьох років жив у селі Мельники, створюючи пам'ятник загиблим оркестрантам цього села. Одним із цих оркестрантів був також батько режисера В.Артеменка. До війни він працював у колгоспі, а також завідував клубом, грав у сільському оркестрі на трубі. Не повернувся з війни оркестранти... В квітні 1995 року А.Хоречко був запрошений на творчий вечір з нагоди нагородження В.Артеменка премією Фонду Тараса Шевченка за документальні кінострічки про долю України, її народу, славні сторінки національного відродження («Солдатські вдови», «Мадонни 20-століття», «Ой, на горі калина», «Страждених радостей по

шли»). У своєму виступі він сказав : «Не дивлячись на те, що фільми Володимира Артеменка несуть у собі біль і страшну трагедію народу, в своїй основі вони оптимістичні, в них живе віра у свій народ, у його відродження».

КРОК У БЕЗСМЕРТЯ

Натхненна самовіддана праця режисера В.Артеменка не могла нікого лишити байдужими : ні героїв його кінострічок, ні глядачів, ні читачів, коли люди з газет чи журналів довідувалися про появу його чергового кінотвору. Наступною кінострічкою на тему війни про Федора Лукича Горovenка з Білої Церкви, що на Київщині, « Мене вбито у Сталінграді» стала також надзвичайною подією в історії країни.

Якось влітку 1985 року прийшов мені з Москви невеличкий гонорар. Я не зрозуміла від кого і за що. Потім з'ясувалося, що московські журналісти натрапили на мій нарис про Ф.Л.Горovenка «Человек из легенды» в газеті «Правда» і надрукували його в книзі «Не стареют душой ветераны».

Назва книги була досить доречною і до характеру героя нашого фільму Федора Горovenка. Летіли ми з кіногрупою на зйомки у Волгоград. Місце в літаку дісталось мені поруч з нашим героєм. Федір Лукич сказав тоді мені: «Знаєте, Валентино Павлівно, я оце думаю, що якби, не дай Боже, упав би зараз наш літак і розбився, я б всеодно лишився живий.» А мені подумалось: саме такі люди могли перемогти і вийти із пекла живими. З боїв за Сталінград двічі посилали на Україну його матері похоронки. Коли, після першого страшного бою, осліпли очі Горovenка знову побачили світ, він повернувся у свій полк, де його вважали загиблим. Вдруге він помирив 8 жовтня 1942 року. Фашистський танк проутюжив окоп, перш як заглохнути від його гранати. Федора накрило землею. Та медсестра помітила, що земля ворухиться. Медсестри з медсанбату відрили його і врятували.

В.Артеменко побачився вперше з Федором Горovenком у Волгограді на Мамаєвому кургані, коли він був там з групою кінодокументалістів, які проводили кінозйомки з нагоди 40-річчя Сталінградської битви. Тоді він розпитував чи бачив хто-небудь його земляків з України. І колеги з «Ленкінохроніки» направили його до

сивочолого чоловіка, якого оточило чимало людей. Це був Федір Лукич Горovenко з українського міста Біла Церква. Як виявилось, що його ім'я золотими літерами викарбувано у 31-му рядку другої колонки на 31-му прапорі в Пантеоні Слави серед загиблих героїв у битві за Сталінград. В ці хвилини Володимир Микитович мав сміливість оголосити (тоді лишень від себе) : «Ми зніматимемо фільм про нашого земляка Федора Лукича Горovenка». З цим творчим здобутком повернувся на свою «Укркінохроніку» і здійснив обіцяне.

Як тільки вийшов у 1985 році на екрани фільм «Мене вбито у Сталінграді», з різних міст країни полетіли листи до Білої Церкви: з Москви, Каховки, Солікамська, Хабаровська, з Криму, Донбасу, Казахстану, Таймиру...А на конвертах замість точної адреси писали : «бойовому другу», «герою Сталінградської битви», а то й просто «вбитому у Сталінграді Горovenку Федору Лукичу». Нині про Горovenка знають тисячі людей. І не тільки в нашій країні, але й за рубежом. Фільм «Мене вбито у Сталінграді» демонструвався навіть в Нью-Йорку на одному із засідань Асамблеї Організації Об'єднаних Націй.

Ще перед закінченням зйомок, В.Артеменко разом з Ф.Горovenком вирішили, щоб Федір Лукич звернувся з кіноекрану до глядачів із своїми сподіваннями, що, можливо, знайдеться та медсестричка, яка врятувала йому життя. Написала листа Федору Горovenку його рятівниця Юлія Федорівна Прохорова з міста Калініна, яка звірила згадане із записами у своєму фронтовому блокноті. Ці події так вразили нас всіх, що я тоді написала вірш про Федора Лукича «Живая легенда» і «Баллада о медсестре», які увійшли до моєї першої поетичної збірки «Струни серця» (стор. 85-87), а також до обох моїх сайтів:

www.valentina-petrochenkova.narod.ru;

www.petval.net

ЕКЗАМЕН НА ЗРІЛІСТЬ В КІНОДОКУМЕНТАЛІСТИЦІ

Кожна кінострічка Володимира Артеменка дійова і продовжує жити після свого народження. Не просто жити, як пам'ять, а й очищати навколишній світ від черствості, душевної збайдужілості, сіяти добірні зерна добра, світла, духовного відродження...

Невдовзі після того, як вийшов у світ фільм В. Артеменка «Слово після страти», йшла я якимось у Києві парком ім. Т.Г. Шевчен-

ка, а назустріч мені - герой цього фільму, письменник Вадим Бойко. Він був радісно схвилюваний нещодавніми подіями в його житті. Вадим Якович розповів мені, як Володимир Артеменко після виходу на екран фільму «Слово після страти» добився прийому у Верховній Раді України. Він показав там цей фільм і зумів відвоювати законні права на людські умови життя письменника-антифашиста. В.Бойка викликали у військомат, одягли всі нагороди, дали постійну пенсію і поліпшили квартирні умови.

Кінострічка «Слово після страти», за однойменним твором Вадима Бойка, була для В.Артеменка черговим екзаменом в кінодокументалістиці на зрілість. Екранного часу, майже завжди обмаль, більшість кінострічок короткометражні. Так і тоді, постало питання, як за ті лічені хвилини зуміти розповісти глядачеві про ті звірячі знущання над Вадимом у дев'яти фашистських концтаборах? обмеженість екранного часу підказала режисерові вибрати жанр кіномонолога. За кадром звучить голос Вадима Бойка: «Франкфурт-на-Майні. За те, що в дитячий концтабір я приніс кілька картоплин для дітей, мені зламали ліву руку. Кройцбург. За чергову втечу мені, як собаці, одягли на шию ошийник і ланцюгом прикували до стовпа на три доби...» А далі ще і ще страшніші катування... В Краківській тюрмі фашисти заганяли йому під нігті сірники і ламали суглоби пальців. Один Освенцівський в'язень, німець-антифашист Ганс Максфельд, хірург із Кельна, ризикуючи власним життям, слюсарним інструментом зробив операцію Орлятку (так називали там 16-річного Вадима з українського містечка Сквири) і врятував хлопця від гангрени. Вадим дуже любив музику. Самотужки після війни опановував ноти. Довго не корилися скалічені пальці. Але вправи для рук і сила волі повернули гнучкість пальців. Володимир Микитович наледве умовив В.Бойка сісти до роялю. Ніжно й задумливо, хвилююче-бурхливо звучала мелодія «Сьомого вальсу» Шопена, а на очах присутніх у кінозалі зблискували сльози...

ПРОТИ НАРУГИ НАД РІДНОЮ ЗЕМЛЕЮ

Йшов час, владні структури мінялися і не меншим боєм, ніж війна, озвалося в серці режисера Володимира Артеменка спустошення його рідної землі вимирання сотен українських квітучих сіл, обізнаних неперспективними. Протягом двох десятиріч в Укра-

їні було знищено 365 сіл і виселено близько шести мільйонів сільських жителів...

Досить багато часу я працювала в кіноархівах України та Росії, відбираючи необхідні кадри для документальних фільмів. Надивилася такої хроніки, про яку навіть розповідати страшно. Я бачила там і кінокадри, як фашисти грузили вагонами український чорнозем і вивозили до Німеччини...Така плодюча земля України, що люди казали: «хоч ложкою їж»... Це бачили вороги і намагалися якомога більше цієї землі вивезти до своєї країни. А ми і у повоєнний час під чийсь «мудрим» керівництвом дали знищити природне багатство своєї землі.

Саме про цей незагоюваний біль - 30-хвилинний документальний фільм Володимира Артеменка «Ой, на горі калина», знятий на початку 1995 року.

Минають роки, а я й досі ніби чую те страхітливе голосіння старої жінки з Черкащини села Чобітки Чорнобаївського району, яка лежала в лікарні, коли все село виселяли. А коли вийшла вона з лікарні, то приїхала до своєї розореної, спустошеної хати, а також на цвинтар до батьків..

«Ой хаточко, ти моя хаточко... Ой Боже ж мій... Що ви нароби-ли...» - впавши на поріг цієї оскверненої пустки, - голосить, заливаючись слізьми, стара жінка . «Ой батечко мій любий, ой матінко моя,- припадає вона до могили батьків на цвинтарі,- нащо ж мені отак жити...чом же ви мене не забрали з собою.» - розтинає безпорадний голос безлюддя покинутого села...

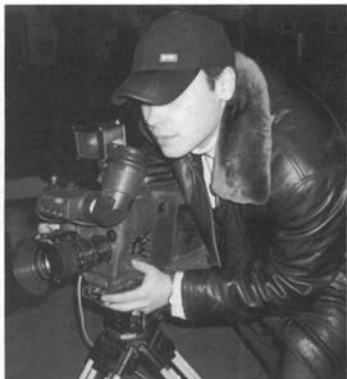
А далі зйомки у сільській школі на Полтавщині, де лишився тільки один учень. Нема хлопчиків до кого слова мовити. Хіба що до портрету «доброго дідуся Леніна», який вісить напроти його парти.

Із села Попівка, що поруч з Черкасами, людей не виселяли - їх викурювали отрутохімікатами заводу «Азот». Бачимо хворих дітей з синцями під очима і приреченим виглядом. Німий чоловік з діркою в горлі – після операції – показує на величезні клуби заводського диму, який душить людей...

Гарний врожай в селі Христинівка Народицького району Житомирської області. Біля хати такі гарні гарбузи, картопля, цибуля, рясні гілки червоної калини. Але нічого цього не можна їсти. Все -радіаційне. Після поневірянь по лікарнях, переливань крові...гос-

З оператором Олександром Вертелецьким. Черкащина, під Чигирином. Зйомки фільму «Ой, на горі калина». 1989 рік.

Оператор Сергій Артеменко.

З дружиною.

З другом Василем Черінько. Черкащина.

Знімальна група фільму «Інше життя, або втеча з того світу». Чернігівщина. Жовтень 2005р.

подарі, нарешті, змушені покинути хату і все збіжжя, у яке вклали нелегку працю, і розлучитися з рідною землею навіки...

На творчому вечорі режисера В.Артеменка протоірею Сергій Ткачук сказав: «Фільми Володимира Артеменка закликають людей отямитися. Наше зубожіння - тяжка розплата за бездуховність...»

На цьому ж творчому вечорі Володимира Артеменка глядачі також побачили його короткометражну кінострічку «Поріг» про будинки пристарілих, про невирішену проблему старості... Страшно дивитися на цю безпорадність і безвихідь, коли люди, які створювали прекрасне на землі, жадають ліпше померти, а ніж так жити.

Болісно переживаючи всі ті події і те, що я бачила навкруги, побудили мене написати на цю тему вірші - (рубаї) під загальною назвою «Наш дом». Може хтось подумає – чому саме російською мовою? Для мене українська і російська мови - рівні. Я обома володію однаково, хоча я народилася в місті Пушкіно, що під Москвою. Батько мій росіянин. Як і багато інших, добровольцем пішов на фронт, пройшов всю війну, повернувся з нагородами і шрамами. Але після війни, після смерті моєї матері, переїхавши на Україну, в родину своєї другої дружини, так і не зміг він опанувати українську мову, бо й друга родина - росіяни. Отже написала я «Наш дом» російською, щоб якомога більше людей змогли зрозуміти і відчувати наш біль. Ці рубаї також надруковані в моїй першій поетичній збірці «Струни серця» (стор. 72-76). Там всі мої вірші в оригіналі,- не переклади,- українські та російські. В рубаях «Наш дом» (в 30-ти куплетах) я в усіх подробицях описала наше страшне розорення. До прикладу приведу лише кілька куплетів:

* * *

Я признаюсь Вам: дом мой чрезмерно велик,-
С городов, многих сёл состоит его лик.
Наплывает трясина, дом начал шататься.
Ты услышь, человек, мой отчаянный крик!

* * *

Фотографии в доме висят на стене :
Муж, -он умер от ран,- сын – погиб на войне,
Рядом - внук, не вернувшийся в мирное время...
Прекратите безумство! - всё гинет в огне.

* * *

Сотни тысяч гектаров бесхозной земли...
Как мы с вами дойти до такого смогли?!
Покидаем родных и добротные земли...
Уплывают богатства, - сидим на мели.

* * *

Уплывают снега от уснувших ветвей,
Спасу нет от прихода кислотных дождей.
Человек, коль бросаешь ты в землю отраву,-
С ней умрёшь, но не станешь природы сильней.

* * *

Вот так радость: грядут демократии дни!
Фильмы с полок снимают одни,
А другие не против пристроить на полки,
Если в них слишком яркие вспыхнут огни.

* * *

Не жалея потомков, мы рубим свой лес,
Не заметив природы болезненный стресс.
В атмосфере отравленной дети лысеют.
Из погибших в безумстве, никто не воскрес.

* * *

В целлофановых крепких огромных мешках
Листья полуживые несли в себе страх,
Мы, кричащих от ужаса, их хоронили,
Унося на себе радиации прах.

* * *

Взрыв Чернобыльской атомной - грозный урок.
Зона смерти - четвёртый разрушенный блок.
Вы опомнитесь, люди, над пропастью стоя,
Может, шанс дан последний и мизерный срок?..

ПРО ДУШУ ТА ПІСЕННІСТЬ УКРАЇНИ

Тематика документальних фільмів В.Артеменка була різнобічною. Довго відвойовував він на Укркінохроніці право зняти фільм «Душа милосердна» про свого односельця Дмитра Дмитро-

Кінолюбителі м. Черкаси. Весна 1987 рік.

У Мельниках радість – Володька привіз жінку Маню. Вересень 1964 р.

Бахчисарай. Листопад 2008 р.

Міністр культури Богдан Ступка вручає диплом «Заслуженого діяча мистецтв»

Реж. Артеменко несе на руках нар.арт. Р.Кириченко. Село Корещина, Полтавська обл. 1993р.

Весілля. 17 вересня 1964р.

Мельники. 2007 р.

вича Федорівського, за вуличним прізвиськом - Митя Караханчик. Дирекція студії весь час відмовляла, бо хто то є герой його майбутнього фільму? Вантажник на фермі, який возить молоко в район на завод. Але Микитовича менше всього приваблювали чини і знаменитості. Митя був справді душею милосердною, без якої навряд чи змогли б обходитися літні люди його села. Комуś ліки привезе з району, комуś купить щось з продуктів, чи одкине сніг, коли заметіль замете вдовину хату і нема можливості вибратися з дому... Добився таки В.Артеменко і зняв цей фільм, сповнений людяністю і душевним теплом, яке полум'яніло і в його серці, у творчості протягом всього його життя.

Цікаві та яскраво-барвні фільми В.Артеменка: «Дзвенить россинка у піснях», - про жіночий вокальний ансамбль Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника; кінофільм «Страждених радостей пошли» - про відродження українського кобзарства. А також кольорова кінострічка «Калина», про хорівий колектив птахофабрики «Перемога» села Будище, що на Черкащині. Завзяті любителі мистецтва зібралися у цьому колективі. Як тільки директор взявся за реорганізацію господарства, розповіли йому, що був у них колись хор. Вирішили відродити цей співучий колектив. Не забарилася й винагорода. За щирю любов до пісні хороवому колективу «Калина» присвоїли звання «народний». Особливо запам'ятовуються вертолітні зйомки оператора Олександра Вертецького у Каневі, коли хористи вшановували пам'ять великого Кобзаря.

«...А ми тую червону калину підіймемо,

А ми нашу славу Україну, гей, гей, розвеселимо...» - лунали слова пісні над Дніпром.

На свято присвоєння колективові звання «народного» запросили хористи нашу кіногрупу. Згадується, як Микитович сказав тоді мені: «Валентино Павлівно, почитайте свої вірші». Свято було у розпалі і я подумала: хіба хтось зараз здатний слухати?.. І раптом неймовірна тиша... Я прочитала свій український вірш «Любов». Грім оплесків наповнив залу і всі підняли бокали за любов. Поєднати добрі наміри, задіяти всіх навколо на щось цікаве, незабутнє, - було природнім виявом Артеменкової вдачі.

ФІЛЬМ ХУДОЖНІЙ ЧИ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ?

Гадаю, було б недобре промовчати про одне досить настійне прагнення режисера В.Артеменка знімати також і художні фільми . Він мав до цього особливий хист. Адже до закінчення режисерського факультету він був не аби яким актором..

Під час невеличкої паузи між фільмами про будівельників транспортних доріг у 1980 році, дирекція Укркінохроніки запропонувала В..Артеменку зняти короткометражну кінострічку «Пияцтву - ганьба». Але як було умістити в десяти хвилинах екранного часу ціле життя родини? Життя перспективного інженера, гарного чоловіка і батька, який через, здавалось би спочатку непомітне пияцтво, скотився до повної деградації особистості і до злочину, за який йому присудили 7 років ув'язнення... Порадився тоді Володимир Артеменко з оператором Олександром Вертелецьким і вирішили зняти ігровий фільм. Проводити зйомки вирішили у натуральних інтер'єрах: в залі суду, у витверезнику, на квартирі... Коли привели головного героя фільму, актора театру ім. Ів. Франка Володимира Нечипоренка у витверезник, працівники міліції здогадалися, що це актор лише тоді, коли почали заносити освітлювальну апаратуру. А коли здавали вже готовий фільм, то спершу навіть досвідчені документалісти не здогадалися, що фільм ігровий, настільки він був близький до документального кіно.

НАД КИМ СМІЄМОСЯ?

Один із ігрових фільмів Володимира Артеменка, якому саме я віддаю перевагу - це кольорова повнометражна кінострічка «У пошуках мільйонерші», знята ним на Укркінохроніці.

Але, коли говорять про ігрові фільми В.Артеменка, цей фільм чомусь намагаються обійти замовчуванням. Можливо, дирекція Укркінохроніки боялася, що Володимир Микитович перейде на студію художніх фільмів і вони втратять талановитого і плодovitого кінодокументаліста? А він таки, ніби й справді, самою долею був призваний стати кінодокументалістом для рятування свого краю, для очищення людського сумління. Проте це не завадило йому відзняти декілька гарних художніх фільмів. Можливо також, що причиною замовчування про фільм «У пошуках мільйонерші» є справедливе відображення у цьому фільмі злободенності нашого

На зйомках фільму «Інше життя, або втеча з того світу».

Севастополь, на зйомках фільму. 2008 р.

Однокласники

*70-ти річчя Київської кіностудії хронікально-документальних фільмів.
У дворику студії. Жовтень 2001 року.*

буття, наших життєвих негараздів. Ці життєві негаразди привели людей до іншої крайності, до втрати людської гідності і привели до діянь, якими вже має займатися криміналістика. ..У цьому фільмі все це зображено настільки яскраво, у комедійному плані, який доходить до гротеску, завдяки чудовій грі вдало підібраних Артеменком акторів та оригінальної музики Ігоря Поляруша, яка звучить в унісон з подіями фільму.

Акторський хист Володимира Артеменка завжди допомагав йому тонко відчувати природжене багатство в людині, її можливості і особливості в художньому відображенні того чи іншого епізоду. Друга головного героя Чарлі (актор Валерій Степанян) - Сінґа також блискуче, на такому ж високому рівні акторської майстерності зіграв в цьому фільмі, ніякий не актор, а студент, хлопець із Мозамбіку - Антоніо Ойтава Шав'єр, котрого Микитович відшукав у Київському університеті. І не тільки Антоніо, а й усіх своїх односельців, які грали гостей на весіллі, Володимир Микитович так настроїв, що мені навіть ніяково говорити, що вони «грали», - вони жили цими подіями під час зйомок. Та й сам він був на тому весіллі, таким собі, справді сілським дядьком одуреної нареченої... Хоча фільм ігровий, та основа його документальна, бо всі події взяті із сьогодення. Цей фільм своєю художньою майстерністю, тонким відчуттям гумору, який прижився обіч глибин трагедійності, настільки заволодіває глядацькою аудиторією, виявом своєї природної щирості, багатогранності Артеменківського таланту, що я при нагоді ще і ще із задоволенням передивляюсь його. Перезняла я цей фільм на декілька дисків і роздарувала своїм друзям. І вони, як і я, мають можливість з великим задоволенням дивитися його.

ДЕЩО З ОСОБИСТИХ РИС “ПРОМЕТЕЯ” КІНОДОКУМЕНТАЛІСТИКИ

І на закінчення всього згаданого про «Прометей» української кінодокументалістики Володимира Артеменка, в додаток до його творчості, не можу не згадати дещо із його особистих рис характеру, притаманих саме йому, як другові, як вірному товаришу у його стосунках із людьми, з якими він все життя розділяв все, що мав. Всі ті випадки, про які згадується мені, ніби-то досить прості, але

вони характеризують Людину з великої літери, ім'я якій Володимир Микитович Артеменко.

Брав із собою Володимир Микитович на роботу, як у нас кажуть, «тормозок», всіяку їжу, щоб поїсти під час обідньої перерви, бо далеко не завжди була можливість добратися до столової. Я не пам'ятаю того випадку, щоб він їв сам. Завжди нас (кіногрупу) запрошував. Брав побільше, щоб мати можливість пригостити всіх. А потім розкладали і ми, що мали. І звичайне споживання їжі перетворювалося у робочо-сімейну трапезу з Артемінківськими оповідками та жартами...

Іноді, коли ми зі зйомки їхали до Києва через його село Мельники і заїжджали до хати його мами Улити Пилипівни, то він із мамою чи дружиною Марією Микитівною запрошували до своєї господи, пригощали обідом всю кіногрупу (чоловік 8...), а потім давали з собою пакунки (всім порівну) всякого збіжжя із свого городу. А якщо Микитовича десь пригощали, він завжди те, що йому давали, ділив всім, як і собі, порівну.

Згадується його ставлення до гумору, до жартів. У мене з цим було не все гаразд. Адже я виховувалась в російській родині, в тяжких умовах... Чимало жартів, чисто українських і, часом, дошкульних я не могла зрозуміти і іноді ображалася. Але Микитович вирішив здолати в мені той недолік. Проте, це було нелегко. І тоді він мені сказав: «Валентино Павлівно, людина, яка не розуміє жартів, то є людина обділена долею...». Після цього вислову, я серйозно замислилась над цим своїм недоліком. І згодом таки почала розуміти жарти. Адже ж ні одна тварина не вміє сміятися, бо це набуток чисто людський... Це, свого роду, дар Божий, який, як виявилось, іноді з допомогою таких здібностей, які мав В.Артеменко, можна відкопати і витягти на поверхню із глибин душі. За те, що він зумів зробити це, я йому безмежно вдячна.

Для кожного, з ким зводила доля Володимира Артеменка, він прагнув зробити щось добре. В цьому була сама суть цієї людини. Після однієї із зйомок фільму «В пошуках мільйонерші» підійшла до мене актриса Лариса Недін, яка знімалася у нашому фільмі. Вона розповіла мені про те, як Володимир Микитович їй розхвалював мене. Вона працювала тоді редактором в Українській інформаційно-мистецькій радіостудії «Ярославів вал». Лариса умовила мене

виступити по цьому радіо у рубриці «Викликаємо на відвертість». З вересня по грудень 1993 року вона зробила зі мною сім радіопередач на теми: Знайомство (про мій творчий шлях); Шлях до себе (по моїй першій прозовій книзі «Путь к себе» - про те, як жити, щоб не хворіти); Любов ; Релігії народів світу; Християнство. Дві останні бесіди транслювалися по радіо двічі. Все, про що могли довідатися радіослухачі із цих передач, то завдяки Володимирові Артеменку. Зараз всі ці бесіди можна послухати в інтернеті, в обох моїх сайтах.

Пригадую зйомки в Азербайджані. Сподобався тоді мені один хлопець, персіянин. Він призначив мені побачення. Микитович помітив, що я хотіла б піти, але побоююсь. Він мене заспокоїв, кажучи: «Валентино Павлівно, я бачу, що Ви хочете піти на це побачення. Не бійтися, адже завтра ми повертаємося додому. А сьогодні можна піти й поговорити. Я піду і буду стояти поодаль, наче я вийшов на прогулянку і охоронятиму Вас». Так і зробили. Такого товариша в моєму житті я не мала більше ніколи.

Пам'ятаю, як на весіллі у нашого оператора Олександра Вертелецького всі танцювали і тільки нам з Володимиром Микитовичем не вистачило партнерів. Це помітив Олександр Іванович, та й каже: «Володя, чого ви стоїте? Запроси Валентину Павлівну на танець!» І Микитович якось зняковів. Скрізь, поміж людей, мав він в деякій мірі свою жартівливу браваду. Парубок високий, статний. Чорнявий красень, чудовий типаж справжнього українця. Як бачилось, кавалер хоч куди...Але все те було насправді лише окрасою його жартівливої акторської бравади. Коли він мав запросити мене на танець, то природна цнотливість, сором'язливість прокинулися в ньому. Він мав обійняти партнерку за талію, бо звучало танго. І тоді з його вуст вирвалося: «Оце ми з Вами, Валентино Павлівно, танцюємо...» І я побачила ще одну грань цієї незвичайної людини, з якою пощастило мені протягом двадцяти років пройти усіма найкращими дорогами мого життя. І до того ж, як я уже згадувала, почути від нього: «Дружба моя з Валентиною Павлівною - свята».

Я вірю, що людяність, яскрава багатогранність різнобічних талантів режисера Володимира Артеменка у віках осяватимуть людські шляхи, взиватимуть до пробудження сумління, покращуючи долю народу і зогріватимуть серця людей душевним теплом.